

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΥΠΡΟΣ

Η ιστορία του ελληνισμού στις περιοχές της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας αρχίζει από την αρχαιότητα οπότε υπήρξε περίοδος που ο πολιτισμός και η πνευματική ακτινοβολία των πόλεων τους έφθασαν σε ζηλευτά επίπεδα και ανταγωνίζονταν αυτήν των πόλεων της Αρχαίας Ελλάδας. Για το πλήθος των αποικιών και της ισχύος τους η περιοχή ονομάστηκε «Μεγάλη Ελλάδα» και έτσι είναι γωνιστή μέχρι τις μέρες μας.

Η κυριαρχία όμως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο και η πίεση του ισχυρού Λατινικού πολιτισμού που αναπτύχθηκε, σε συνδυασμό με τις καταστροφές που προκλήθηκαν από βαρβαρικές επιδρομές, πολιτικές διαμάχες και φυσικά αίτια, συνέβαλαν ώστε ο ελληνισμός να περιοριστεί σταδιακά σε μερικές μόνο περιοχές. Πολύ αργότερα, ενισχύθηκε από φυγάδες που κατέφυγαν στην Ιταλία είτε κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (8ος - 9ος μ.χ.) είτε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (1453 - 1821). Αρκετοί μελετητές υπεστήριξαν την άποψη ότι οι σημερινοί Ελληνόφωνοι είναι απόγονοι των Ελλήνων των περιόδων αυτών. Τα πολλά όμως Δωρικά στοιχεία που διατηρούνται και σήμερα στα «Γκρίκο», την τοπική γλώσσα, σε άμεση σχέση με διάφορους άλλους παράγοντες, πείθουν για τη συνέχεια του ελληνισμού στην περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας¹.

Η ελληνοφωνία στο πέρασμα του χρόνου δέχθηκε πολλά πλήγματα με αποτέλεσμα να υιοθετηθεί τελικά και τα

Κωστής Κοκκινόφτας

οποία προκάλεσαν τον περιορισμό της, με πιο σημαντικό τον βίαιο εκλατινισμό των κατοίκων που επιχειρήθηκε το 16ο και 17ο αιώνα. Οι Ορθόδοξες εκκλησίες τότε κατεστράφηκαν, οι βιβλιοθήκες πυρπολήθηκαν και γενικά με βάση ένα καλά οργανωμένο σχέδιο κατεβλήθη κάθε δυνατή προσπάθεια για να αφομοιωθεί ο πληθυσμός από τον Παπισμό. Ιδιαίτερα αρνητικός ήταν ο ρόλος που διεδραμάτισε την περίοδο αυτή ο Αρμενικής καταγωγής Κύπριος Επίσκοπος της Μπόβα, Ιούλιος Σταυριανός (+1577) που το 1572, προσχώρησε μαζί με το ποίμνιο του στον Ρωμαιοκαθολικισμό.

Ο Σταυριανός, που εγκατέλειψε την Κύπρο εξαιτίας της Τουρκικής εισβολής του 1570-71 έφθασε στη Μπόβα στις 30 Μαΐου 1571 και εισήγαγε το Λατινικό Τυπικό για πρώτη φορά στην περιοχή στις 23 Νοεμβρίου 1572. Στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας κάθε δυνατή μέθοδο κατάφερε να εξαπλωθεί από τους κατοίκους των χωριών της περιοχής. Στην περιοχή της Απουλίας η ένταξη των κατοίκων στον Παπισμό έγινε μετά τη δολοφονία του τελευταίου πρωτόπαπα de Matteis.

Πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο χάθηκε και η ελληνική γραφή γιατί δεν υπήρχαν βιβλία και δάσκαλοι να τη διδάξουν διατηρήθηκε όμως η χρήση της Ελληνικής γλώσσας γεγονός που συνέτελεσε ώστε να διασωθούν οι Ελληνόφωνοι από την πλήρη αφομοίωση και να διατηρήσουν έτσι τις ιδιαιτερότητες της κα-

ταγωγής τους.

Υπήρξαν επίσης και άλλοι λόγοι που συνέβαλαν στην συρρίκνωση των ελληνοφώνων περιοχών όπως η τουρκική εισβολή του 1480 που κατέστρεψε πολλά ελληνόφωνα χωριά καθώς και το μεγάλο Ορθόδοξο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου. Ακόμη το γεγονός ότι οι περιοχές διοικήθηκαν για μεγάλο διάστημα από φεουδάρχες που είχαν Γαλλονορμανδική, Ιταλική και Ισπανική καταγωγή είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει κατανόηση των ιδιαίτερων προβλημάτων των Ελληνοφώνων. Στους λόγους αυτούς πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι από τον 11ο αιώνα οι Ελληνόφωνοι ζούσαν χωρίς καμμία ουσιαστική σχέση με τον υπόλοιπο ελληνισμό. Η αποχώρηση το 1071 των βυζαντινών στρατευμάτων από το Μπάρι και η έλευση της φραγκοκρατίας και της τουρκοκρατίας στην Ελλάδα οδήγησε σε πλήρη απομόνωση των περιοχών αυτών.

Η συρρίκνωση που απειλήσε κατά το παρελθόν την ελληνοφωνία δεν έχει πάψει να την απειλεί και σήμερα, με διαφορετικούς βέβαια τρόπους. Από τους πιο σημαντικούς κινδύνους που ελλοχεύουν στις μέρες μας είναι η ιταλική παιδεία που παρέχεται στα παιδιά, με αποτέλεσμα ολοένα και λιγότεροι να μαθαίνουν και να κατανοούν τα «Γκρίκο» αφού είναι ένα ιδίωμα που μεταβιβάζεται προφορικά και δεν διδάσκεται στα σχολεία. Παράλληλα η ανάπτυξη των συγκοινωνιών έφερε σε επαφή τους Ελληνοφώνους και τις παλαιότερα δυσπρόσιτες περιοχές τους με τους υπόλοιπους κατοίκους της Ιταλίας. Οι κοινότητες τους σήμερα είναι πιο ανοικτές, γίνονται μικτοί γάμοι, ομιλείται περισσότερο η

ιταλική γλώσσα. Σημαντικός είναι ακόμη ο ρόλος στον τομέα αυτό των ραδιοηλεκτρονικών μέσων και της επίδρασης της ιταλικής κουλτούρας στην καθημερινή τους ζωή. Υπάρχει ακόμη και η μετανάστευση που παλαιότερα παρουσιαζόταν με μεγαλύτερους ρυθμούς, ειδικά προς τις βιομηχανικές περιοχές της Βόρειας Ιταλίας. Οι ίδιοι οι «Γκρεκάνοι» αγωνίζονται με πολλούς τρόπους για τη διάσωση της ντοπιολαλιάς τους και τη διδασκαλία της στις νεώτερες γενιές. Το πρόβλημα βέβαια δεν είναι καινούργιο αναλογιστούμε ότι είχε επισημανθεί από το λόγιο Γκρεκάνο καθηγητή Βίτο Ντομένικο Παλούμπο, το Μάιο του 1896 σε διάλεξη που έδωσε στο Φιλολογικό Σύνδεσμο των Αθηνών «Παρνασσός». Σήμερα γίνονται πολλές προσπάθειες και είναι αξιοσημείωτο ότι έχουν ιδρυθεί αρκετοί σύλλογοι για το σκοπό αυτό. Χρειάζονται όμως βοήθεια και ενίσχυση από τον υπόλοιπο ελληνισμό για να μπορέσουν να λειτουργήσουν καλύτερα και να πετύχουν τους στόχους³ τους.

Οι Ελληνοφώνοι της Νότιας Ιταλίας υπολογίζονται σε 40.000 έως 45.000 στην Απουλία, όπως ονομάζεται η περιοχή του Σαλέντο, και σε 3,500-4,000 στην περιοχή της Καλαβρίας. Η ελληνοφωνή περιοχή του Σαλέντο αποτελείται από 9 χωριά με κέντρο την πολίχνη Καλημέρα, τα δε ελληνικά που μιλούν οι κάτοικοι της ονομάζονται «Γκρεκοσαλεντίνικα». Η δεύτερη ελληνοφωνή περιοχή της Καλαβρίας αποτελείται από 6 χωριά με κέντρο την Μπόβα, τα δε Ελληνικά εδώ ονομάζονται «Γκρεκάνικα».

Η Κύπρος συνδέεται με τον ελληνισμό της Κάτω Ιταλίας με μια ιστορία αλληλοπροσφοράς που απέχει χρονικά επτά περίπου δεκαετίες. Συγκεκριμένα μετά

τους καταστροφικούς σεισμούς που έπληξαν το 1908 την Ιταλία και για τους οποίους έγραψαν αρκετά οι εφημερίδες της εποχής⁴, στην Κύπρο έγιναν έρανοι για να βοηθηθούν οι χιλιάδες τραυματίες και άστεγοι της χώρας. Από τις πιο βαριά πληγείσες περιοχές ήταν και η ελληνόφωνη Καλαβρία, γεγονός που ευαισθητοποίησε ιδιαίτερα τους Κυπρίους. Ο τότε διευθυντής του Παγκυπρίου Γυμνασίου και μετέπειτα καθηγητής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχαήλ Βολονάκης (1875-1950), ο οποίος καταγόταν από τη Σύμη της Δωδεκανήσου, έδωσε διάλεξη στις 11 Ιανουαρίου 1909 στον «Κυπριακό Σύλλογο» με θέμα «Ο εν Ιταλία Ελληνισμός» και πρωτοστάτησε σε διαφώτιση του πληθυσμού του νησιού για τα δεινά που έπληξαν τους Ελληνόφωνους της «Μεγάλης Ελλάδας». Τη διάλεξη αυτή δημοσίευσε σε εφημερίδες διάφορων πόλεων της Κύπρου, ώστε το θέμα να γίνει ευρύτερα γνωστό⁵. Τόνιζε στην ομιλία του ο μεγάλος αυτός ιστορικός:

«Ο Ρωμαϊκός βίος μετά της λατινικής γλώσσης εισήλαυνον εις τας πρώην ακμαίας Ελληνικάς πολιτείας. Αλλ' αν εξεβάλλετο η Ελληνική γλώσσα βαθμηδόν, αν κατελύετο η ελευθερία των Ελληνικών πόλεων, δεν συνεξέλειπον εν πάσι τα ήθη, τα ονόματα και αι εθνικά παραδόσεις του εν τη Ελληνική Σικελία και τη Μεγάλη Ελλάδι ανδρωθέντος Ελληνισμού. Ούτος είχε βάλει βαθείας τας ρίζας αυτού διό και ούτε οι Ρωμαίοι, ούτε οι Λομβαρδοί ούτε οι Άραβες ούτε οι Νορμανδοί ηδυνήθησαν να αφανίσωσιν τέλεον αυτόν. Μέχρι δε της 14ης εκατονταετηρίδας μ.χ. αυτά τα δημόσια έγγραφα, λέγει ο εθνικός ημών ιστορικός,

πολλάκις έτι Ελληνιστί, ενταύθα συνετάσσοντο. Και μέχρι δε της σήμερον τα ήθη, η γλώσσα, ονόματα τόπων, και η μορφή των κατοίκων της Σικελίας και Καλαβρίας ελληνίζουσιν. Ελληνικήν λοιπόν την καταγωγήν και το όνομα έχουσιν αι προ μικρού αγριώτατα συσθείσαι και εις ερείπια μεταβληθείσαι πόλεις... και κατέληγε με τα ακόλουθα.. Και ημετέρα λοιπόν Ελληνική Κύπρος δεν θα υπολειφθεί πάντων. Διά των εράνων, ους απεδεχόμεθα γενναίους, θα καταδείξει ότι διατελεί μνήμων των μεγάλων αυτής παραδόσεων και ζει εν τω πνεύματι της εθνικής αλληλεγγύης....»

Ο λαός κινητοποιήθηκε αμέσως και με πρωτοβουλίες των τοπικών δημοτικών αρχών βοήθησε τόσο τους ομοεθνείς του όσο και τους υπολοίπους κατοίκους της Ιταλίας που πλήγηκαν από σεισμό. Οι εφημερίδες της εποχής φιλοξένησαν αρκετά κείμενα ώστε να κρατήσουν από το σεισμό. Οι εφημερίδες της εποχής φιλοξένησαν αρκετά κείμενα ώστε να κρατήσουν το θέμα στην επικαιρότητα και να συμβάλουν στην ευαισθητοποίηση του λαού. Ανάμεσα τους και μερικά που αναδημοσιεύθηκαν από ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά όπως του Ελλαδίτη λογοτέχνη Παύλου Νιρβάνα (1866-1937) που είχε τίτλο «Καταστροφή»⁶. Σημαντική δραστηριότητα για τη συλλογή βοήθειας επέδειξε και η μικρή καθολική κοινότητα των Λατίνων που κάτω από την καθοδήγηση του ηγουμένου της Μονής Τέρρα Σάντα της Λευκωσίας εργάστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα για το σκοπό αυτό⁷. Σε αρκετές πόλεις όπως στη Λευκωσία, τη Λεμεσό και τη Λάρνακα έγιναν συναυλίες και διοργανώθηκαν εσπερίδες και τα χρήματα που εισπράχθηκαν διατέθηκαν για τους σεισμόπλήκτους⁸.

70 χρόνια αργότερα όταν η Κύπρος δέχθηκε την επίθεση του Τούρκου εισβολέα οι Ελληνόφωνοι της Κάτω Ιταλίας ανταπέδωσαν τη βοήθεια που είχαν πάρει. Συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1974 είκοσι Ελληνόφωνα παιδιά φιλοξενούνταν σε κατασκήνωσεις στην Ελλάδα από το Σύνδεσμο Φίλων Ελληνοφώνων Εξωτερικού, όταν έγινε το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου και στη συνέχεια η Τουρκική εισβολή. Παρά το δικαιολογημένο φόβο που προκαλείται σε παρόμοιες περιπτώσεις, οι γονείς τους δεν έσπευσαν να τα πάρουν κοντά τους. Δείχνοντας δε ολοκάθαρα το πόσο έντονη είναι η ελληνική τους συνείδηση μάζεψαν σκηνές και τρόφιμα και τα έστειλαν όπως έγραψαν στα συνοδευτικά τους γράμματα για να δοθούν «στα αδέρφια μας που κοιμούνται κάτω από τα δένδρα⁹». Μια πράξη που έχει τεράστια σημασία αν αναλογιστούμε τις πολύ δύσκολες την περίοδο αυτή οικονομικές συνθήκες των «Γκρεκάνων», και που φανερώνει την συνεκτικότητα των δεσμών των όπου γης Ελλήνων.

Στην Κύπρο τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για την ιστορία και τον πολιτισμό των Ελληνοφώνων της Νότιας Ιταλίας υπήρξε αρκετά έντονα. Από Κυπρίους είχαν γραφεί και παλαιότερα κάποια σχετικά κείμενα που είτε εκδόθηκαν σε αυτοτελή τεύχη είτε δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής. Πιο χαρακτηριστικές ήταν οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Αρχιμανδρίτη Ιερόθεου Κυκκώτη από τη Σικελία¹⁰ και οι αναφορές του Δρα Κυριάκου Χατζηϊωάννου για τη διάλεκτο των Ελληνοφώνων¹¹. Κείμενα σχετικά με το θέμα δημοσιεύτηκαν σε πολλά περιοδικά του ημερησίου, όπως στα

Αστυνομικά Χρονικά¹², στο «Η Κύπρος μας¹³», στην Ορθόδοξη Μαρτυρία¹⁴ και στην «Πνευματική Κύπρο¹⁵» από αρκετούς συγγραφείς, καθώς και στον Ημερησιο Τύπο¹⁶. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το γεγονός ότι στο Δεύτερο Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία το 1982 περιελήφθη και ανακοίνωση του Paolo Stemeo με θέμα τη σύγκριση των Γκρεγκλασεντίνικων με τη Νεοελληνική κοινή και σαφείς αναφορές σε ιδιωματικές Κυπριακές λέξεις¹⁷. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι στην Κύπρο βρέθηκαν τα τελευταία χρόνια τόσο ο Ιταλός Ελληνιστής Michell Iannelli όσο και ο Ελληνόφωνος παιδίατρος Tito Squillatsi που έδωσαν σειρά διαλέξεων για την Ελληνοφωνία στις περιοχές της Καλαβρίας και της Απουλίας. Ο μιν Jannelli έδωσε δύο διαλέξεις τον Οκτώβριο του 1990 στη Λευκωσία και στην Πάφο οι οποίες δημοσιεύτηκαν στη Φιλολογική Κύπρο¹⁸, ο δε Squillatsi ως προσκαλεσμένος του Λαϊκού Πανεπιστημίου μίλησε στην Πύλη Αμμοχώστου τον Οκτώβριο του 1994. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι ο ραδιοτηλεοπτικός σταθμός «Λόγος» πρόβαλλε τον Φεβρουάριο του 1994 δύο ντοκυμανταίρ με θέμα τη σύγχρονη όψη της ζωής των Ελληνοφώνων που κινηματογραφήθηκαν σε ειδική αποστολή του σταθμού τον Δεκέμβριο του 1993.

Η αξιοποίηση των πολλών δυνατοτήτων που προσφέρουν τα σύγχρονα ραδιοτηλεοπτικά μέσα σε συνδυασμό με το μεγάλο ενδιαφέρον που υπάρχει και από τις δύο πλευρές για διεύρυνση των πολιτιστικών τους σχέσεων αναμένεται ότι μελλοντικά θα βοηθήσει στην ενίσχυση των δεσμών τους και θα πολλαπλασιάσει τις μεταξύ τους σχέσεις.

1. Πολύ ενδιαφέρουσες για την ιστορία και τις σημερινές συνθήκες ζωής των Ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας υπήρξαν οι μελέτες της φιλόλογου Άνζελ Μεργιανού. Βλ. Άνζελ Μεργιανού, Ο ελληνισμός στην Κάτω Ιταλία, Αθήναι 1974. Της ίδιας, Ταξιδεύοντας στα ελληνόφωνα χωριά της Κάτω Ιταλίας, Αθήνα, Χ.Χ.

2. Κοσμά μοναχού, «Η εισαγωγή του λατινικού Τυπικού στη Βούα της Καλαβρίας (1572)», Εφημέριος 43 (1994) 335, 351.

3. Σήμερα το ενδιαφέρον του ελληνισμού για τα προβλήματα των Ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας είναι αρκετά μεγάλο. Πολλά άρθρα έχουν γραφεί στον ημερήσιο τύπο ενώ αρκετές μελέτες δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά που ασχολούνται με τα εθνικά θέματα. Βλ. π.χ. Κέντρου Ερεύννης και μελέτης Ελληνισμού, «Οι ελληνόφωνοι της Νοτίου Ιταλίας», Ελλοπία 7 (1991) 44-45. Tito Squillatsi, «Η ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας. Σημερινή κατάσταση και σχέσεις με την Ελλάδα», Ελλοπία 11 (1992) 38 - 41. Βούλας Λαμπροπούλου, «Ελληνόφωνες γυναίκες στην Κάτω Ιταλία», Ελλοπία 12 (1992) 43 - 45. Γιώργου Μεταξά, «Μπρούνο Καζίλε. Ο δουλευτής της γης και της γλώσσας. Ένας ανυπότακτος γκρεκάνος ποιητής της Καλαβρίας», Ελλοπία 15 (1993) 58 - 59. Κωνσταντίνου Ποταμιάνου, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καλαβρίας στην Κάτω Ιταλία», Παράδοση 6 (1993) 197 - 200. Επαμ. Α. Βρανόπουλου, «Οιρίζες των ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας και το πρόβλημα της προέλευσής τους», Τότε 28 (1987) 80 - 88. Μάρκου Ν. Ρούσου, «Τα ύστατα ίχνη της Μεγάλης Ελλάδος», Ιστορία 223 (1987)

64 - 69. Του ίδιου, «Ελληνοβυζαντινά κατάλοιπα στη Λατινική λατρεία των Ελληνοκαλαβρών», Ιστορία 270 (1990) 117 - 119. Αρχιμανδρίτου Παύλου Αποστολόπουλου, «Μια δεύτερη μεγάλη Ελλάδα: Μία άλλη Βυζαντινή Αρβανίτικη Ελλάδα», Ελληνισμός 4 (1993) 24 - 26.

4. Βλ. Πατρίς 1/14.1.1090.

5. Τέτοιες εφημερίδες ήταν η Πατρίς της Λευκωσίας και η Ένωσις της Λάρνακας. Βλ. Πατρίς 15/28.1.1909 και Ένωσις 17/30.1.1909. Τη διάλεξη αυτή ο Βολονάκης δημοσίευσε και σε βιβλίο που εξέδωσε στην Κύπρο. Βλ. Μιχαήλ Βολονάκη, Παλμοί της Κύπρου, Λευκωσία 1913, σσ. 159 - 166.

6. Βλ. Αλήθεια, 1.1.1909.

7. «Υπό την προεδρία του ηγουμένου της Μονής Τέρρα Σάντα κ. Βασιλείου κατηρτίσθη υπό των καθολικών συμπολιτών ημών επιτροπεία, σκοπούσα να περιέλθει την ημετέραν πόλιν και να συλλέξει δαπάνας υπέρ των εν Ιταλία σεισμοπλήκτων. Καθήκον θεωρεί η «Πατρίς» να συστήσει εις το κοινόν της Λευκωσίας, όπως και εν τη περιστάσει ταύτη δείξει τα φιλάνθρωπα και Χριστιανικά αισθήματα του προς τους εις στέρησιν των πάντων υπό της μοίρας καταδικασθέντας ομήρους, και τοσοῦτω μάλλον καθ' όσον αι μεν παθούσαι πόλεις υπήρξαν το πάλαι εστία των Ελληνικών Γραμμάτων και του Ελληνικού πολιτισμού αυτο δε το Ιταλικό έθνος διεκρίθη πάντοτε δια τα υπέρ του ημετέρου έθνους φιλικά αισθήματα». Βλ. Πατρίς, 8/21/1/1909.

8. 'Η προς τους αδελφούς Ιταλούς επελθούσα διά των σεισμών ανήκεστος συμφορά, επήνεγκε βαθείαν ανά την νή-

σον μας οδύνην και εκίνησε την γενικήν συμπάθειαν, ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκευύματος. Εκτός της Λάρνακας εν η ώς προλαβόντως εδημοσιεύσαμεν, ενηργήθησαν έρανοι, διοργανούται δε και εσπερίς υπέρ των παθόντων και εν Λευκωσία ο εξερασιτεχνών όμιλος του «Κυπριακού Συλλόγου» φιλανθρώπως προσεφέρθη να δώσει θεατρικήν παράστασιν. Ο δε Σεβάσμιος Καθηγούμενος του εν τη πρωτευούση Καθολικού ναού πατήρ Βασίλειος, ως πρόεδρος επιτροπείας επί τούτω σχηματισθείσης, ενήργειεράνους υπέρ των επιζησάντων δυστυχών Ιταλών. Τη παρελθούση Δευτέρα περί ώραν θην πρωινήν εν τω ρηθέντι ναώ εψάλη επιμνημόσυνος δέησις υπέρ των ψυχών των υπό του σεισμού φονευθέντων. Και εν Λεμεσώ ενεργούνται εισφοραί, θα δοθεί δε και εσπερίς διά τον αυτόν σκοπόν», Βλ. Ενωσις, 17/30.1.1909.

9. Χρήστου Βέννη, «Μεγάλη Ελλάδα - μία άλλη Ελλάδα». Τα ελληνόφωνα χωριά της Κάτω Ιταλίας κληρονομιά της Μεγάλης Ελλάδος», Ελληνισμός 3 (1991) 17 - 20.

10 Ιεροθέου Κυκκώτη, Ελληνική Σικελία, Λονδίνο 1957.

11. Κυριάκου Χατζηγιάννου, «G. Rohlf's, Griechischer Sprachgeist in Suditalien. (Zur Geschichte der inneren Sprachform) ήτοι το ελληνικό γλωσσικό πνεύμα στη Νότιο Ιταλία. (Επί της ιστορίας της εσωτερικής γλωσσικής μορφής). Πρακτικά της Βαυαρικής Ακαδημίας των Επιστημών. Τμήμα φιλοσοφικό - ιστορικών. Έτος 1944 - 46, Τεύχος 5. Μόναχον (1947), σ. 60». Κυπριακά Γράμματα 13 (1948) 303 - 311. Αναδημοσίευση στο: Κυριάκου Χατζηγιάννου, Τα εν διασπορά

Α΄ των ετών 1933 - 1969, Λευκωσία 1990, σσ. 281 - 284.

12. Παναγιώτη Μαχλουζαρίδη, «Οι ελληνόφωνοι της Κάτω Ιταλίας», Αστυνομικά χρονικά 1 - 2 (1979) 14 - 21.

13. Πρελωρέντζου Ι., «Απομεινάρια της Μεγάλης Ελλάδας, οι ελληνόφωνοι της Κάτω Ιταλίας», Η Κύπρος μας 13 - 14 (1980) 52 - 59.

14. Δημήτρη Λάμαρη, «Οι ελληνόφωνοι της Κάτω Ιταλίας», Ορθόδοξη Μαρτυρία 34 (1991) 86. Του ίδιου. «Οι ελληνόφωνοι της Νοτίου Ιταλίας», Ορθόδοξη Μαρτυρία 36 (1992) 94 - 96.

15. Γεώργιου Χατζηκωστή, «Μία επιστολή γραμμένη στα Μποβέζικα (Γκρεκάνικη διάλεκτο της Κάτω Ιταλίας)» Πνευματική Κύπρος 363 (1991) 92 - 100.

16. Παύλου Κυπριανού, «Η Μεγάλη Ελλάδα έχει συρρικνωθεί...», Αλήθεια, 3.7.1994 και 4.7.1994.

17. Paolo Stomeo, «Vocabolario Greco - Slaentino comparato col Greco moderno», Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20 - 25 Απριλίου 1982), τ. Γ΄, Λευκωσία 1987, σσ. 291 - 314.

18. Michele Ianneli, «Τα Οτραντίνικα και το Μποβέζικα. Μία ζωντανή μαρτυρία του ελληνισμού στην Κάτω Ιταλία», Φιλολογική Κύπρος 24 (1990) 109 - 128. Του ίδιου, «Οψεις και πρόσωπα του πρώτου και του δεύτερου ελληνισμού στην Κάτω Ιταλία», Φιλολογική Κύπρος 24 (1990) 129 - 142.